

Ειδική Συνοδική Ἐπιτροπή Λειτουργικῆς Αναγεννήσεως
Γ' Πανελλήνιον Λειτουργικὸν Συμπόσιον Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων
Ἱερὰ Μητρόπολις Δημητριάδος, 20-22 Ὀκτωβρίου 2008

Η ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
«Εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος»

Εἰσήγηση τοῦ π. Θεοδώρου Γ. Κουμαριανοῦ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ
ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ

Μακαριώτατε,
ἅγιοι πατέρες καὶ ἀδελφοί.

Στὸ Μέγα Εὐχολόγιο, ποὺ χρησιμοποιοῦμε σήμερα, καταγράφεται μία «Ακολουθία τῶν Ἐξομολογουμένων»,^[i] ἢ ὅποια εἶναι πολὺ ἀπλῆ στὴν δομὴ της. Μᾶλλον δὲν θὰ πρέπει νὰ τὴν ὀνομάζουμε Ακολουθία μὲ τὴν ἀκριβῆ ἔννοια τοῦ ὄρου καὶ θὰ μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία στὴν συνέχεια νὰ ἐξηγήσουμε τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε μὲ αὐτό. Οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σύντομη διακονικὴ συναπτὴ, στὴν ὁποία ὑπάρχουν δύο εἰδικὰ αἰτήματα ὑπὲρ τοῦ ἐξομολογουμένου, τὸν Ν΄ Ψαλμό, τοὺς τρεῖς γνωστοὺς κατανυκτικούς ὕμνους (Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε. Δόξα. Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς. Καὶ νῦν. Τῆς εὐσπλαχνίας τὴν πύλην), κάποιες φράσεις δηλωτικὲς τῆς μετανοίας τοῦ ἐξομολογουμένου, ὡς προετοιμασία γιὰ τὴν ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτημάτων του (φράσεις, ὅπως «Ἡμαρτον, Κύριε, συγχώρησόν μοι», «Πάτερ, Κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ἐξομολογοῦμαί σοι πάντα τὰ κρυπτὰ καὶ φανερὰ τῆς καρδίας ...»), μία συντομώτατη «κατήχηση», θὰ τὴν χαρακτηρίζαμε, ὑπὸ τύπον ὑπομνήσεως ἐκ μέρους τοῦ πνευματικοῦ γιὰ τὴν δεδομένη ἐκ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἱερεῖς «ἐξουσία» τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, καὶ τρεῖς Εὐχές, ποὺ ἀναπέμπει ὁ πνευματικός, δύο πρὸ τῆς ἐξομολογήσεως καὶ μία μετὰ τὴν ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτημάτων. Ἡ πρώτη Εὐχὴ πρὸ τῆς ἐξομολογήσεως λέγει τὰ ἑξῆς^[ii]: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ποιμὴν καὶ ἀμνέ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ τὸ δάνειον χαρισάμενος τοῖς δυσι χρεωφειλέταις καὶ τῇ ἁμαρτωλῶ δούς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν αὐτῆς, αὐτός, Δέσποτα, ἄνες, ἄφες, συγχώρησον, τὰς ἁμαρτίας, τὰς ἀνομίας, τὰ πλημμελήματα, τὰ ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια, τὰ ἐν γνώσει, τὰ ἐν

ἀγνοία ...» καὶ συνεχίζει ἀναφέροντας γενικῶς ὅλες τὶς περιπτώσεις ἁμαρτιῶν, στὶς ὁποῖες περιπίπτουν οἱ «σαρκα φοροῦντες καὶ τὸν κόσμον οἰκοῦντες» ἄνθρωποι. Τελειώνει μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν λόγο τοῦ Κυρίου: «ὅσα ἂν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ ...». Ἡ δευτέρα Εὐχὴ πρὸ τῆς ἐξομολογήσεως λέγει: «Ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ διὰ τοῦ προφήτου σου Νάθαν μετανοήσαντι τῷ Δαβὶδ ἐπὶ τοῖς ἰδίῳις πλημμελήμασιν ἄφεσιν δωρησάμενος καὶ τοῦ Μαννασῆ τὴν ἐπὶ μετάνοιαν προσευχὴν δεξάμενος, αὐτὸς καὶ τὸν δούλον σου τόνδε μετανοοῦντα ἐφ' οἷς ἔπραξε πλημμελήμασι πρόσδεξαι τῇ συνήθει σου φιλανθρωπία παρορῶν πάντα τὰ αὐτῷ πεπραγμένα ...» καὶ τελειώνει δοξολογώντας τὴν ἀνείκαστον μεγαλωσύνην καὶ τὸ ἀμέτρητον ἔλεος τοῦ Θεοῦ τῶν μετανοούντων. Ἡ τρίτη καὶ τελευταία Εὐχὴ μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν τῶν ἁμαρτημάτων λέγει: «Ὁ Θεός, ὁ συγχωρήσας Δαβὶδ διὰ Νάθαν τοῦ προφήτου τὰ ἴδια ἐξομολογήσαντι ἁμαρτήματα καὶ Πέτρῳ τὴν ἄρνησιν κλαύσαντι πικρῶς καὶ πόρνη δακρυσία ἐπὶ τοὺς αὐτοῦ πόδας καὶ τελῶνη καὶ ἀσώτῳ, αὐτὸς ὁ Θεός συγχωρήσαι σοι δι' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ πάντα ...».

Αὐτὴ ἡ τρίτη καὶ τελευταία Εὐχὴ εἶναι νεώτερη σύνθεσις σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμενες καὶ παρουσιάζει μία ἰδιαιτερότητα. Πολλές φράσεις τῆς Εὐχῆς αὐτῆς ἔχουν ἐνταχθεῖ σὲ ἀφέσιμα γράμματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως φαίνεται, κάποια ἐποχὴ ἐγνώρισαν μεγάλη διάδοσις μετὰ τῶν χριστιανῶν. Τέτοια ἀφέσιμα γράμματα εἴτε ἔδιναν μὲ τὴν ὑπογραφή τους οἱ πνευματικοὶ πατέρες στοὺς ἐξομολογουμένους γιὰ τὴν βεβαίωσιν καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῆς ἀφέσεως, εἴτε κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τῶν χριστιανῶν τὰ ἔβαζαν στὰ χέρια τοῦ κεκοιμημένου, ὅπως ὀρίζεται στὸν τίτλο ἐνὸς τέτοιου προτύπου γράμματος: «Εὐχὴ ὅταν ἀπαίρει ἄνθρωπος ἀπὸ τῶν τῆδε, γράφει δὲ ταύτην ὁ πνευματικὸς αὐτοῦ πατὴρ εἰς χάρτην καὶ βάλλει εἰς τὴν χεῖρα τοῦ τεθνηκότος διὰ τὸν φόβον τῶν τελωνίων τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου». Αὐτὰ καταγράφονται σὲ χειρόγραφο Εὐχολόγιον τοῦ 13' αἰ., πού εὐρίσκεται σήμερον στὴν Μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους.^[iii] Ὅλα αὐτὰ τὰ ὅμοια ἀφέσιμα κείμενα περιλαμβάνουν τὴν φράσιν «αὐτὸς ὁ Θεός συγχωρήσαι σοι δι' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ πάντα, καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ ἀκατάκριτόν σε παραστήσαι ἐν τῷ φοβερῷ αὐτοῦ βήματι», ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται, ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιβεβαίωσιν, ὅτι ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν ἦταν σίγουρη καὶ ἀναμφισβήτητη.

Ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου, πού ἐν συντόμῳ περιγράψαμε, δὲν ἀκολουθεῖται ἐπακριβῶς πουθενὰ στὸν Ὁρθόδοξο κόσμον γιὰ κάθε ἓνα ἐξομολογούμενον. Ἐφαρμόζεται σὲ κάποιες περιπτώσεις μὲ κάποιες περικοπές ἢ ἀλλαγές, μὲ σκοπὸ νὰ προσαρμοσθεῖ στὴν ποικιλία τῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦν. Δὲν εἶναι μεμπτὸ τὸ γεγονός αὐτό, διότι εἶναι γνωστό, ὅτι στὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν ἔχει ὑπάρξει μία μόνον τέτοια Ἀκολουθία. Ὅπως

φαίνεται στα χειρόγραφα και στα έντυπα Εὐχολόγια ἀπὸ τὸν 1^ο αἰ. καὶ ἐξῆς καταγράφονταν ποικίλες Ἀκολουθίες Ἐξομολογήσεως καὶ μάλιστα ὄχι μόνον μέσα στὰ Εὐχολόγια, ὅπου εἶναι ἡ φυσικὴ τους θέση, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα βιβλία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονταν λόγοι ἀγίων Πατέρων ἢ κανονικὰ κείμενα ἢ ἄλλα νεώτερα ψυχωφελῆ ἀναγνώσματα.

Στὸ Μέγα Εὐχολόγιο σήμερα παρατίθενται ἐπίσης μερικὲς ἀκόμη σχετικὲς Εὐχές, χωρὶς νὰ ἐντάσσονται σὲ Ἀκολουθία,^[iv] ὅπως ἡ «Εὐχὴ ἐπὶ τῶν ἐπιτιμίοις ὄντων καὶ ἑαυτοὺς ὀρκῶ δεσμούντων», ἡ ὁποία πρωτοεμφανίζεται στὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια τὸν 1^ο αἰ., καὶ ἀρχίζει μὲ τὶς φράσεις «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Πατρὸς, ὁ πάντα δεσμὸν ἀμαρτίας ἡμῶν τῷ σῶ πάθει διαρρήξας καὶ ἐμφυσήσας εἰς τὰ πρόσωπα τῶν σῶν Ἀποστόλων ...», ἡ «Εὐχὴ ἐπὶ τῶν ἐξ ἐπιτιμίων λυομένων», ἡ ὁποία πρωτοεμφανίζεται στὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια ἐπίσης τὸν 1^ο αἰ. καὶ ἀρχίζει μὲ τὶς φράσεις «Εὐσπλαγχνε, ἀγαθὲ καὶ φιλόανθρωπε Κύριε, ὁ διὰ τοὺς σοὺς οἰκτιρισμοὺς ἐξαποστείλας τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν εἰς τὸν κόσμον ...», ἡ «Εὐχὴ ἐπὶ τῶν προπετῶς ὀμνούντων», ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὸ ἀρχαιότερο Εὐχολόγιο τοῦ 1^{ου} αἰ. καὶ λέγει «Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως τὸ εὐάλωτον καὶ ἀσθενὲς ἐπισταμένος ...», καὶ κάποιες ἄλλες νεώτερες καὶ ἀρκετὰ ἐκτενεῖς Εὐχές. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς Εὐχές αὐτὲς μᾶλλον ἔχουν ἀρχαία προέλευση, κάποιες ἄλλες φαίνεται σὰν νὰ εἶναι συνθέσεις ἀπὸ τὸν 1^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια διαπιστώνουμε ἐπίσης, ὅτι στὴν περιφέρειαν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶναι ἡ Νότια Ἰταλία, οἱ Ἅγιοι Τόποι, τὸ Σινᾶ καὶ σὲ περιορισμένο μᾶλλον βαθμὸ τὸ Ἅγιο Ὄρος, ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο, ἀπὸ τὸν 1^ο αἰ. δηλαδή, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ ἐπεμβαίνουν στὸ κείμενο τῶν ἀρχαιοτέρων Εὐχῶν καὶ νὰ δημιουργοῦν νέες Εὐχές, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ εἶναι παραλλαγὲς παλαιότερων Εὐχῶν ἐμπλουτισμένες μὲ λίγες ἢ πολλὲς φράσεις. Ἐκεῖ δηλαδή, πού κάποια παλαιότερη Εὐχὴ ἀναφερόταν μόνον στὸ παράδειγμα τῆς μετανοίας τοῦ τελώνου καὶ τῆς πόρνης, στίς νεώτερες Εὐχές μέσα στὸ ἴδιο ἀκριβῶς κείμενο προστίθενται καὶ ἄλλα παραδείγματα, ὅπως τοῦ ληστοῦ καὶ τοῦ ἀσώτου καὶ πολλὰ ἄλλα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη.

Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε σήμερα ἀπὸ τὸ Μέγα Εὐχολόγιο. Γιὰ νὰ γίνουμε πιὸ συγκεκριμένοι σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία ὅλων αὐτῶν τῶν Εὐχῶν καὶ τῶν ποικίλων Ἀκολουθιῶν Μετανοίας καὶ γιὰ νὰ δώσουμε μία κατὰ τὸ δυνατόν συνοπτικὴ εἰκόνα περὶ αὐτῶν, σημειώνουμε τὰ ἐξῆς. Τρεῖς Εὐχές μόνον καταγράφονται στὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο Εὐχολόγιο τοῦ 1^{ου} αἰ., ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο μόνον παραμένουν στὸ Μέγα Εὐχολόγιο, στὴν ἐντυπὴ του μορφῆ, μέχρι σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὶς Εὐχές: «Ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ διὰ τοῦ προφήτου σου Νάθαν

μετανοήσαντι τῷ Δαβίδ» καὶ τὴν «Εὐχὴ ἐπὶ τῶν προπετῶς ὀμνούντων. Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως τὸ εὐάλωτον καὶ ἀσθενὲς ἐπισταμένος». Ἡ τρίτη Εὐχὴ τοῦ ἡ' αἰ., ἡ ὁποία δὲν ἔχει περιληφθεῖ στὸ Μέγα Εὐχολόγιο, εἶναι μία σύντομη Εὐχὴ: «Εὐχὴ ἐπὶ ἐξομολογουμένων. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ Πέτρῳ καὶ τῇ πόρνη διὰ δακρῶν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν δωρησάμενος καὶ τὸν τελώνην τὰ οἰκεῖα ἐπιγνόντα πταισμάτα δικαιώσας, πρόσδεξαι καὶ τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ δούλου σου τοῦδε καὶ εἴ τι πεπλημμέληται αὐτῷ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον ἁμάρτημα ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ κατὰ διάνοιαν, ὡς ἀγαθὸς συγχώρησον, σὺ γὰρ ὁ μόνος ἐξουσίαν ἔχεις ἀφιέναι ἁμαρτίας. Ὅτι Θεὸς ἐλέους, οἰκτιρῶν καὶ φιλανθρωπίας ὑπάρχεις καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν». Δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε τὸν λόγο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν περιελήφθη ἡ Εὐχὴ αὐτὴ στὸ πρῶτο ἔντυπο Εὐχολόγιο. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση, ὅτι ὀφείλεται στὸν σεβασμὸ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ γι' αὐτὸ περιέπεσε στὴν ἀφάνεια. Παρατηροῦμε ὅμως, ὅτι ὁ Ἀπόστολος Πέτρος ἀναφέρεται σὲ ἄλλες νεώτερες Εὐχές, οἱ ὁποῖες εὐρίσκονται στὸ Μέγα Εὐχολόγιο, γεγονός πού σημαίνει, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ μόνος ὁ λόγος. Τὴν ξεχασμένη αὐτὴ Εὐχὴ τὴν ἀνασύρει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια ὁ ἅγ. Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ τὴν καταγράφει στὸ Ἐξομολογητᾶριο του.[^v] Αὐτὲς οἱ τρεῖς, πού ὑπάρχουν στὸ ἀρχαιότερο Εὐχολόγιο τοῦ ἡ' αἰ., μαζί μὲ μία ἀκόμη τέταρτη Εὐχὴ, σύντομη καὶ λιτὴ στὶς ἐκφράσεις της, ἡ ὁποία πρωτοεμφανίζεται στὰ χειρόγραφα τὸν 1' αἰ., τὴν γνωστὴ «Εὐχὴ ἐπὶ τῶν ἐξ ἐπιτιμίων λυομένων. Εὐσπλαγχνε, ἀγαθὲ καὶ φιλάνθρωπε Κύριε, ...», ἀποτελοῦν τὶς τέσσερις Εὐχές, οἱ ὁποῖες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔχουν τὴν ἀρχαιότερη προέλευση. Εἶναι ἔργο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἔμπροσς νὰ ἐπιδιώξει νὰ ἀνακαλύψει τὴν ἀκριβῆ χρῆση αὐτῶν τῶν Εὐχῶν πρὶν ἀπὸ τὸν ἡ' αἰ. Τὸ βασικότερο ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι, ἂν ἔχουν οἱ Εὐχές αὐτὲς οἰαδήποτε σχέση μὲ τὴν Δημόσια Μετάνοια τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων πρώτων αἰώνων τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας;

Ἡ σχετικὰ μακρὰ Εὐχὴ μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ φράση «ποιμὴν καὶ ἀμνέ» ἢ «ἀμνέ καὶ ποιμὴν», ἡ ὁποία εὐρίσκεται στὴν Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου, εἶναι περιφερειακῆς προελεύσεως καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων Εὐχολογίων δὲν καταγράφεται σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ, πού ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἰδιαίτερη παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν γνωρίζουμε ὅμως τίποτε περισσότερο γιὰ τὴν προέλευσή της. Δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα ἢ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια, παρ' ὅλα αὐτὰ ἐνετάχθη στὸ ἔντυπο Εὐχολόγιο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή. Σημειώνουμε, ὅτι ἔντυπα Εὐχολόγια τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τυπώνονται στὴν Βενετία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰ. (1545) καὶ ἐξῆς.[^{vi}] Δὲν ἀποκλείεται ἡ διάδοσή της ἀπὸ τὴν περιφέρεια πρὸς

τὸ κέντρο νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός, ὅτι περιλαμβάνει μὲ σύντομες καὶ περιεκτικὲς φράσεις ὅλα τὰ πιθανὰ ἁμαρτήματα τῶν ἐξομολογουμένων, «τὰς ἀνομίας, τὰς ἁμαρτίας, τὰ πλημμελήματα, τὰ ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια, τὰ ἐν γνώσει, τὰ ἐν ἀγνοίᾳ, τὰ ἐν παραβάσει καὶ ἐν παρακοῇ», στὴν συνέχεια ἐπίσης ἐπιδεικνύεται ἐπίγνωση τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας, «καὶ εἴ τι ὡς ἄνθρωποι σάρκα φοροῦντες καὶ τὸν κόσμον τοῦτον οἰκοῦντες ἐκ τοῦ διαβόλου ἐπλανήθησαν ἢ παρέβησαν ἢ ἐπλημμέλησαν εἴτε ἐν λόγῳ, εἴτε ἐν ἔργῳ, εἴτε ἐν γνώσει, εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ, εἴτε λόγον ἱερέως καταπάτησαν, εἴτε ὑπὸ κατάραν ἐγένοντο, εἴτε ἰδίῳ ἀναθέματι ὑπέπεσαν ἢ ὄρκῳ», καὶ τέλος διατυπώνεται ἡ ἄφεση μὲ τριπλὸ σχῆμα, «αὐτὸς δέσποτα, ἄνες, ἄφες, συγχώρησον». Τὰ τρία αὐτὰ ῥήματα ὑπάρχουν στὸ τέλος τῆς Εὐχῆς τῆς Αναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγ. Ἰακώβου καὶ στὶς περισσότερες ὁμοιες Εὐχὲς Αναφορᾶς τῆς συριακῆς παραδόσεως, ὅπως ἐπίσης εὐρίσκονται σὲ μοναστηριακὸ παλαιστινιακὸ Ὁρολόγιό τοῦ θ' αἰ.^[vii] Τὰ δεδομένα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ Εὐχή αὐτὴ νὰ ἔχει προέλευση ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς περιοχῆς, ὅπως ἦταν ἡ μονὴ τοῦ ἁγ. Σάββα, στὴν ὁποία διαμορφώθηκε ἡ ἀρχαιότερη βάση τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ. Σὲ πολλὰ νεώτερα χειρόγραφα ἡ Εὐχή αὐτὴ ἐπιγράφεται ὡς «λεγομένη ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὅταν μέλλῃ μεταλαβεῖν ὁ λαός», σὲ δύο ἢ τρία ἀναφέρεται ὡς συγγραφέας τῆς Εὐχῆς ὁ ἁγ. Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος ἢ ὁ Μέγας Βασίλειος, γεγονός συνηθισμένο σὲ χειρόγραφα ἀπὸ τὸν 13' αἰ. καὶ ἔξῃς, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι ἀντιπροσωπεύει κάποια γνήσια παράδοση. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς Εὐχῆς εἶναι προφανές, ὅτι ἡ Εὐχή ἔχει γραφεῖ γιὰ νὰ ἀναπέμπεται μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτιῶν, ὥστε νὰ συγχωροῦνται δι' αὐτῆς ὅλα τὰ ἁμαρτήματα, εἶδαμε ὁμως, ὅτι στὸ Μέγα Εὐχολόγιό ἔχει τοποθετηθεῖ νὰ λέγεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτιῶν, καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιλογή προκαλεῖ ἓνα ἀκόμη ἐρώτημα γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο συνετέθη ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου.

Τέλος σὲ σχέση μὲ τὶς Εὐχὲς αὐτὲς πρέπει νὰ σημειώσουμε, ὅτι τρεῖς ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω πέντε Εὐχὲς, πού παρουσιάσαμε, ἀπευθύνονται πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὄχι πρὸς τὸν Θεὸ Πατέρα. Ὑπενθυμίζουμε, ὅτι ὅλες οἱ Εὐχὲς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ὅλων τῶν Μυστηρίων, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες Εὐχὲς τοῦ Εὐχολογίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Θεὸ Πατέρα καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ὁμοιομορφία χαρακτηρίζει τὶς Εὐχὲς, πού ἔφτασαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τὸν 4' αἰ. καὶ στὴν συνέχεια ὅσες Εὐχὲς ἀναπτύχθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μέχρι τοῦ 11' αἰ., ὅποτε τὶς εὐρίσκουμε καταγεγραμμένες στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο Εὐχολόγιό. Ἄν κάποια Εὐχή (ὅπως π.χ. ἡ Εὐχή «Οὐδεὶς ἄξιός τῶν συνεδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς» καὶ ἡ Εὐχή «Πρόσχες, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου» τῆς Θείας Λειτουργίας, οἱ ὁποῖες εὐρίσκονται στὸ ἀρχαιότερο Εὐχολόγιό) εἶναι

γραμμένη ἔτσι, ὥστε νὰ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Υἱὸ καὶ ὄχι πρὸς τὸν Θεὸ Πατέρα, θεωροῦμε, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια ἢ καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὴ πηγὴ καὶ ὡς πρὸς τὸν τόπο καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνο συγγραφῆς (καὶ ἀκολουθῶς εἰσαγωγῆς) στὸ Εὐχολόγιο.

Ἄς δοῦμε τώρα τίς Ἀκολουθίες Ἐξομολογήσεως. Στὰ παλαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν 1^ο αἰ. καὶ ἔξης, ἐμφανίζονται ποικίλες Ἀκολουθίες, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ δὲν ἀποτελοῦν Ἀκολουθίες μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ ὅρου (καὶ ὅπως εἶπαμε θὰ σχολιάσουμε τί ἐννοοῦμε μὲ αὐτό). Οἱ Ἀκολουθίες αὐτὲς ἀποτελοῦν μία προσπάθεια ἐκ μέρους τῶν συντακτῶν τους νὰ ἐντάξουν, ὅσες Εὐχὲς Μετανοίας γνωρίζουν, ἀρχαῖες καὶ νεώτερες κατὰ τὴν ἐποχὴ τους, σὲ μία τάξη καὶ νὰ τίς βάλουν σὲ μία σειρὰ, σὲ συνδιασμό μὲ τὴν προετοιμασία τῆς ἐξομολογήσεως, μὲ τοὺς προτρεπτικοὺς λόγους τοῦ ἱερέως, μὲ τὴν ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὴν ἄφεσή τους καί, ὅπως ὀρίζουν χαρακτηριστικὰ μερικὰ χειρόγραφα, μὲ τὸ ὅτι στὸ τέλος ὀφείλει ὁ πνευματικὸς «συγκαθέζεσθαι μετ' αὐτοῦ καὶ ἐρωτᾶν αὐτὸν ποίαν ἐντολὴν ἰσχύει φυλάξαι».[^{viii}] Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τίς Ἀκολουθίες εἶναι πολὺ ἀπλές, πολὺ ἀπλούστερες ἐκείνης τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου, χωρὶς διακονικά (ὑπάρχει πάντα τὸ ἐρώτημα, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν μας τὰ θεολογικὰ καὶ πρακτικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἂν ὑπάρχει διάκονος σὲ κάθε Ἐκκλησία καὶ πῶς θὰ συμμετέχει ὁ διάκονος σὲ μία μυστικὴ ἐξομολόγηση), χωρὶς ὕμνους ἢ Ψαλμούς, χωρὶς ἄλλα διαλογικὰ στοιχεῖα ἢ μὲ ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτά. Κάποιες ἄλλες Ἀκολουθίες εἶναι ἰδιαίτερας πολὺπολοκες, περιλαμβάνουν ἀπὸ τρεῖς ἕως ἕξι Ψαλμούς, ἄλλοτε ὅλους μαζί, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἐξαψάλμου, ἄλλοτε μοιρασμένους, ἔτσι ὥστε μετὰ ἀπὸ κάθε μία Εὐχὴ νὰ λέγεται καὶ ἕνας Ψαλμός, περιλαμβάνουν ὕμνους, Ἀποστολικὸ καὶ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, τὸ ὁποῖο κάποιες φορὲς εἶναι ἡ κλήση τοῦ πρώην τελώνου Ἀποστόλου Ματθαίου (Ματθ. θ', 9-13), κάποιες ἄλλες ἢ συγχώρηση τῆς μοιχαλίδος γυναικὸς (Ιω. η', 3-11), καὶ πολλὲς διαλογικὲς φράσεις, ὅπως αὐτὲς τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου. Σὲ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς ἡ ἄφεση δίδεται μὲ μία σύντομη φράση, ὅπως ἐκεῖνες πού ἀναφέραμε προηγουμένως, «Ὁ Θεὸς συγχωρῆσαί σοι πάντα, ὅσα κατ' ἐνώπιον αὐτοῦ τῆ οὐθενότητί μου ἐξήγγειλας».

Τὸν 1^ο αἰ. ἢ ἀρχὲς 1^ο αἰ. ἐμφανίζεται στὴν χειρόγραφη παράδοση, ὄχι ὅμως στὰ Εὐχολόγια, μία ἐκτενὴς πραγματεία, στὴν ὁποία συνήθως δίδουμε τὸν γενικὸ τίτλο «Κανονάριον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ». Στὴν χειρόγραφη παράδοση ἐμφανίζεται σὲ πολλὲς παραλλαγὲς καὶ μὲ ποικίλους τίτλους, ὅπως «Διδασκαλία πατέρων περὶ τῶν ὀφειλόντων ἐξαγγεῖλαι τὰ ἴδια ἁμαρτήματα καὶ περὶ Βασιλείου τοῦ τέκνου τῆς ὑπακοῆς», «Ἰωάννου μοναχοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως

τοῦ Νηστευτοῦ λόγος πρὸς τὸν μέλλοντα ἐξαγορευῆσαι τὸν ἑαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα» (sic), «Ἀκολουθία καὶ τάξις ἐπὶ ἐξομολογουμένων συνταγεῖσα ὑπὸ τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ», ἢ ἀκόμη ἐκτενέστερος «Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ διακόνου, μαθητοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, οὔτινος ἢ ἐπωνυμία τέκνον ὑπακοῆς, Κανονάριον διαγορευῶν περὶ πάντων λεπτομερῶς τῶν παθῶν καὶ τῶν τούτοις προφόρων ἐπιτιμιῶν, περὶ τε τῆς ἀγίας κοινωνίας, βρωμάτων τε καὶ πομάτων καὶ εὐχῶν, λίαν συμπαθέστατον»,^[ix] ἢ ἀπλούστερα «Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ Νομοκάνονον, πῶς δεῖ ἐξομολογεῖσθαι».^[x] Στὸ Κανονάριον αὐτὸ δίδονται λεπτομερεῖς ὁδηγίες πρὸς τοὺς πνευματικούς, πῶς ὀφείλουν νὰ ἐξομολογοῦν τοὺς χριστιανούς («περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐξομολογεῖσθαι»). Σὲ αὐτὸ μαζὶ μὲ μία ἐκτενὴ καὶ λεπτομερῆ ἀναφορὰ σὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ ἀμαρτήματα, ποὺ πιθανὸν ἔχουν νὰ ἐξομολογηθοῦν οἱ χριστιανοί, καὶ μαζὶ μὲ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὀφείλει νὰ τὰ ἐρευνᾷ «καταλεπτῶς» ὁ πνευματικός, καταγράφεται μία Ἀκολουθία Ἐξομολογήσεως, ἢ ὁποία πάλι δὲν εἶναι ἢ ἴδια σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα. Συνήθως ἢ Ἀκολουθία περιλαμβάνει τὸν Ν΄ Ψαλμό, ἄλλες παραλλαγές ἔχουν περισσότερους Ψαλμοὺς καὶ ὕμνους, κάποιες εἶναι πολὺ ἀπλές μὲ μία μόνον Εὐχὴ συγχωρητικὴ στὸ τέλος, ἢ ὁποία εἶναι ἐκτενέστερη παραλλαγή τῆς γνωστῆς μας τελικῆς ἀφεσίμου Εὐχῆς τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου, «Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ συγχωρήσας διὰ Νάθαν τῷ Δαβὶδ τὰ ἴδια ὁμολογήσαντι κακὰ καὶ Πέτρῳ τὴν ἄρνησιν κλαύσαντι πικρῶς καὶ πόρνην δακρῦσασαν ἐπὶ τοὺς ἀχράντους αὐτοῦ πόδας καὶ τελώνην καὶ ἄσωτον, ὁ εἰπὼν, ἐξομολογεῖσθε ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα καὶ ἐὰν ὁμολογῶμεν τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν πιστὸς ἐστὶ καὶ δίκαιος, ἵνα ἀφήσῃ αὐτὰς καὶ καθάρσῃ ἡμᾶς ἀπ’ αὐτῶν, αὐτὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς, συγχωρῆσαί σοι πάντα, ὅσα ἐνώπιον αὐτοῦ τῆ ἐμῆ ἐξομολογήσω ἐλαχιστότητι καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ ἀκατάκριτόν σε ἔμπροσθεν τοῦ βήματος αὐτοῦ παρασταθῆναι καταξιώσῃ, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν». Σὲ μερικὰ χειρόγραφα ὡς παράρτημα τίθεται καὶ μία ἀκόμη «Εὐχὴ ἐτέρα εἰς ἐξομολογουμένους. Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ δι’ ἡμᾶς ἐνανθρωπήσας καὶ παντὸς τοῦ κόσμου τὰς ἀμαρτίας βαστάζων, αὐτὸς τῆ αὐτοῦ παναγάθῳ χρηστότητι καὶ ταῦτα πάντα, ἀδελφέ, ἀναδέξεται, ὅσα νῦν ἐνώπιον αὐτοῦ τῆ ἐμῆ ἐξομολογήσω ἀναξιότητι, συγχωρῶν σοι πάντα καὶ ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὁ θέλων καὶ μένων καὶ οἰκονομῶν ἀπάντων τὴν σωτηρίαν, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν», ἢ ὁποία εἶναι ἀρκετὰ ὅμοια μὲ τὴν προηγουμένη καὶ περιλαμβάνει τὶς θεωρούμενες ὡς ἀφέσιμες φράσεις, τὶς ὁποῖες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς εἰσηγήσεώς μας ἐπισημάνσαμε. Σὲ αὐτὲς τὶς ἀφέσιμες φράσεις προστίθεται ἐδῶ καὶ μία ἀκόμη, ἢ φράση «ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας». Ἡ εὐλογία αὐτὴ λέγεται ἐκφώνως σήμερα στὸ τέλος τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, ὡς εὐλογία ἀπολυτικῆ. Ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο τοποθετεῖται στὸ τέλος τῶν Ἀκολουθιῶν εἶναι, ὅτι μὲ τὴν εὐλογία αὐτὴ

ἐπικαλούμαστε τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, «ὁ Ὄν», γεγονός τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν Ἰουδαϊκὴ παράδοση θεωρεῖται, ὅτι ἔχει δύναμη νὰ εὐλογεῖ καὶ νὰ συγχωρεῖ τὶς ἁμαρτίες. Θυμίζουμε, ὅτι ἡ Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀρχίζει μὲ τὴν ἴδια ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, «Ὁ ὢν, Δέσποτα, Κύριε, Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ, προσκυνητέ, ἄξιον ὡς ἀληθῶς καὶ δίκαιον ...».

Τὸ Κανονάριο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πού πρωτοεμφανίσθηκε εἶχε προκαλέσει τὸν ἔλεγχο περὶ τῆς γνησιότητός του. Εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ ἔχει συντάξει ἀπὸ τὸν στ' αἰ. ὁ ἅγιος πατριάρχης Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς (582-595); Ὁ Νίκων ὁ Μαυρορείτης τὸν ἰά' αἰ., εἶναι βέβαιος, ὅτι τὸ Κανονάριο δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὸν πατριάρχη, καὶ σημειώνει σχετικὰ, ὅτι ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς δὲν μνημονεύεται μαζί μὲ τοὺς ἄλλους Πατέρες, πού συνέταξαν κανόνες, οὔτε ἀπὸ τὴν Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, ἡ ὁποία συνεκλίθη ἕνα αἰῶνα μετὰ τὸν Νηστευτῆ, οὔτε ἀπὸ καμμία ἄλλη τοπικὴ ἢ οἰκουμενικὴ Σύνοδο, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι ἦταν ἕνας ἄσημος ἢ ἄγνωστος πατριάρχης. Ὅπως εἶδαμε ἡ χειρόγραφη παράδοση ἀναφέρεται καὶ σὲ κάποιον Ἰωάννη μοναχό, «τέκνον ὑπακοῆς», τὸν ὁποῖο κάποιες φορὲς χαρακτηρίζει μαθητὴ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, ἄλλες φορὲς τὸν ὀνομάζει καὶ αὐτὸν Βασίλειον καὶ ἄλλες φορὲς τὸν συγχέει μὲ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη τὸν Νηστευτῆ. Γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ γρίφου πιστεύω, ὅτι ὁ καθηγητῆς Θεόδωρος Ξ. Γιάγκου ἔχει διατυπώσει τὴν πιθανότερη πρόταση.^[x] Δὲν ἀποκλείεται αὐτὸς ὁ μοναχὸς Ἰωάννης, «τέκνον ὑπακοῆς» καὶ πραγματικὸς συγγραφέας τοῦ Κανοναρίου, νὰ εἶναι κάποιος Ἰωάννης, ἀφοσιωμένος ὑποτακτικὸς τοῦ ὀσίου Βασιλείου τοῦ νέου (866-944), ὁ ὁποῖος ἀσκήτεψε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ ι' αἰ. καὶ ἐορτάζεται στὶς 26 Μαρτίου. Στὸν βίον τοῦ ὀσίου Βασιλείου τοῦ νέου ἀναφέρεται, ὅτι ἀνέπτυξε τὴν διδασκαλία περὶ τῶν τελωνίων καὶ τῶν ποικίλων πειρασμῶν γενικῶς, πού προσβάλλουν τοὺς πιστούς. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο ὁ ὑποτακτικὸς του νὰ συνέθεσε τὸ Κανονάριο ἔχοντας πρότυπο τοὺς λόγους, πού εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν γέροντά του.

Σημειώνουμε ἰδιαίτερος, ὅτι ἡ Ἀκολουθία, πού περιλαμβάνεται στὸ Κανονάριο τοῦ Νηστευτοῦ, δὲν προτείνεται ἀπὸ κάποιο δεδομένο ἐκκλησιαστικὸ κέντρο, ὅπως ἦταν ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἡ μονὴ τοῦ ἁγ. Σάββα στους Ἁγίους Τόπους ἢ ἡ μονὴ τῶν Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ μετὰ τὸ Ἅγιο Ὅρος. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας σὲ ἕνα κείμενό του μεταξὺ ἄλλων προτείνει μίαν Ἀκολουθία, ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνεται στὸ Εὐχολόγιο, ὅπως τὸ ἐγνώριζαν μέχρι τότε. Τὸ πρόβλημα δὲν ἔγκειται στὸ γεγονός, ὅτι εἶναι ἀνώνυμος ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ στὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἀκολουθία πού προτείνει εἶναι αὐτοσχέδια Ἀκολουθία, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες Ἀκολουθίες Ἐξομολογήσεως, πού ἔχουμε δεῖ μέχρι σήμερα.

Σημειώνουμε στην συνάφεια αυτή, ότι υπάρχουν πολλά χειρόγραφα Εὐχολόγια ἕως καὶ τὸν 18^ο αἰ., ὁπότε ἐφάνιζονται τὰ ἔντυπα Εὐχολόγια, στὰ ὁποῖα καταγράφονται οἱ τρεῖς ἢ τέσσερις ἀρχαιότερες Εὐχές καὶ ἀρκετὲς ἄλλες μεταγενέστερες χωρὶς νὰ ἐντάσσονται σὲ κάποια Ἀκολουθία Ἐξομολογήσεως. Στὰ ἔντυπα Εὐχολόγια μάλιστα ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἐξομολογήσεως δὲν ἐντάσσεται ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ μὲ καθυστέρηση περισσότερο ἀπὸ ἓνα αἰῶνα. Τὴν βλέπουμε νὰ τυπώνεται ὡς παράρτημα στὸ τέλος τοῦ Εὐχολογίου τοῦ 1692, ἐνῶ, ὅπως ἐπεσημάναμε, τὸ πρῶτο ἔντυπο Εὐχολόγιο τυπώθηκε τὸ 1545 χωρὶς καμμία Ἀκολουθία Ἐξομολογήσεως. Ἐντάσσεται μέσα στὸ σῶμα τοῦ Εὐχολογίου στὴν ἔκδοση τοῦ 1750 καὶ τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὶς μεμονωμένες Εὐχές Μετανοίας, οἱ ὁποῖες μέχρι σήμερα, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν παραμείνει ἀνεξάρτητες ἀπὸ Ἀκολουθία. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων καὶ οἱ ἐκδότες τῶν πρώτων ἐντύπων τοῦ 18^ο καὶ τοῦ 19^ο αἰῶνος θεωροῦσαν ὡς δεδομένο, ὅτι οἱ Ἀκολουθίες τῆς Ἐξομολογήσεως ποὺ ὑπῆρχαν στὰ χειρόγραφα προέρχονταν ἀπὸ ἀμφισβητούμενες πηγές καὶ ὄχι ἀπὸ κάποιο λειτουργικὸ κέντρο ἐγνωσμένης ἐγκυρότητας.

Μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις εἶναι φανερό, ὅτι μὲ τὴν παρουσία τῆς Ἀκολουθίας τῆς Ἐξομολογήσεως τίθεται τὸ θέμα τῆς δομῆσεως τοῦ Εὐχολογίου. Ποῖος συντάσσει Εὐχές καὶ μὲ ποῖον τρόπο αὐτὲς ἐντάσσονται στὸ Εὐχολόγιο; Ἐπίσης, ποῖος συντάσσει Ἀκολουθίες καὶ ποῖος εἶναι ὁ τρόπος τῆς δομῆσεώς τους, ἂν κάτι τέτοιο ὑπάρχει; Εἰδικὰ γιὰ τὸ Μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως τίθεται ἐπὶ πλέον τὸ ἐρώτημα: τί σημαίνει αὐτὴ ἡ ρευστότητα; Τί σημαίνει, ὅτι ἐνῶ ὑπάρχουν Εὐχές, δὲν ὑπάρχει Ἀκολουθία, καὶ ὅτι κάποια στιγμή κάποιοι συνθέτουν καινούριες Εὐχές καὶ Ἀκολουθίες ἢ παραλλάσσουν τὶς δεδομένες Εὐχές καὶ τὶς καταγεγραμμένες Ἀκολουθίες.

Κατὰ τὸν 18^ο αἰ., ἀπὸ τότε δηλαδή ποὺ ἔχουμε στὴν διάθεσή μας ἑλληνικὸ χειρόγραφο Εὐχολόγιο, ἡ Θεία Λειτουργία, τὸ Βάπτισμα, οἱ Χειροτονίες, ὁ Καθαγιασμός τοῦ Ἁγίου Μύρου, ὁ Μέγας Ἀγιασμός, τὰ Ἐγκαίνια Ναοῦ, τὰ Μνήστρα, ὁ Γάμος, ἡ Κηδεῖα καὶ σχεδὸν ὅλες οἱ ἁγιαστικὲς τελετὲς, ὅπως ἡ Στέψη τῶν βασιλέων, ἡ Απόλουσις καὶ ἡ Τριχοκουρία καὶ πολλὲς ἄλλες ἔχουν συγκεκριμένες καὶ πλήρως δομημένες Ἀκολουθίες. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ βέβαια μέσα στοὺς ἀμέσως ἐπόμενους αἰῶνες δέχθηκαν προσθήκες Εὐχῶν καὶ ὑπέστησαν σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὶς ὁδηγίαις τελέσεώς τους. Τὰ μόνα Μυστήρια, ποὺ δὲν εἶχαν ἀπὸ τότε συγκεκριμένη Ἀκολουθία, εἶναι τὰ Μυστήρια τῆς Ἐξομολογήσεως καὶ τὸ συγγενικὸ Μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου.

Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης στὸ Ἱερατικὸ Συνέδριον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας τοῦ ἔτους 2002 εἶχε περιγράψει μὲ πολὺ εὐστοχα λόγια τὴν κατάστασιν.^[xiii] Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα περὶ τῆς Ἐξομολογήσεως καὶ τῆς Μετανοίας,

εἶχε πεῖ, «ἔδειξε ἀνάγλυφα ... τὴν ἀγωνιώδη πορεία μιᾶς τελετουργικῆς προσπαθείας ἐπενδύσεως τῆς τελεσιουργίας τοῦ Μυστηρίου αὐτοῦ διὰ μέσου τῶν πολλῶν αἰώνων τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, πὺ ἀρχισε ἀπὸ τὸ μηδέν, ἔφθασε σὲ ἀπόγεια ὑψηλῶν προδιαγραφῶν καί, ἄς μὴ θεωρηθεῖ βλάσφημη ἢ ὑπερβολικὴ ἴσως διαπίστωση, καταλήγει ἐμφανῶς στὸ μηδέν». Ἄν ἐρμηνεύω σωστὰ τὸν καθηγητὴ μὲ τὸ μηδέν ἐννοεῖ τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἀκριβῶς πὺ περιγράψαμε, σημειώνοντας, ὅτι κάποια ἐποχὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια, ὑπῆρχαν μόνον δύο ἢ τρεῖς Εὐχὲς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως, τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζουμε καλὰ-καλὰ τὴν ἀκριβῆ χρῆσιν, καὶ σήμερα δὲν γνωρίζουμε πάλι, ἂν ἡ συγκεκριμένη τάξις, πὺ καταγράφεται στὸ Μεγάλον Εὐχολόγιον, εἶναι γνήσια Ἀκολουθία καὶ ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμόζεται ἐπακριβῶς κατὰ τὴν ἐξομολόγησιν τῶν χριστιανῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἔχουν συντεθεῖ πολλές Εὐχὲς καὶ ἔχουν καταστρωθεῖ ποικίλες Ἀκολουθίες Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως, πολλές ἀπὸ τίς ὁποῖες σήμερα εἶναι γνωστὲς μόνον ἐπειδὴ καταγράφηκαν κάποτε σὲ κάποιο χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο δὲν κάηκε οὔτε καταστράφηκε καὶ σώθηκε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Τὸ πρόβλημα, πὺ ἐπεσήμανε ὁ καθηγητὴς, ὑπάρχει ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα (πιθανὸν καὶ πρὶν), ὅταν ὁ ἅγιος Νεκτᾶριος, ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως (391), καταργεῖ τὸν πρεσβύτερον τὸν ἐπὶ τῆς Μετανοίας. Ἡ ἐν Τρούλῳ Σύνοδος τὸν ζ' αἰ. (692) γνωρίζει, ὅτι οἱ ἱερεῖς δέχονται τὴν ἐξομολόγησιν τῶν ἁμαρτημάτων τῶν χριστιανῶν. Τὸν ι' καὶ ια' αἰ. ὁ ἅγ. Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος καὶ ὁ Ἰωάννης Ὁξειτῆς, πατριάρχης Ἀντιοχείας (1089-1100), γνωρίζουν, ὅτι τὴν ἐξομολόγησιν τῶν ἁμαρτημάτων τὴν δέχονταν, ἐδῶ καὶ αἰῶνες, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας σημειώνει ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας, μοναχοὶ (μᾶλλον ἱερομόναχοι), διότι αὐτοὶ εἶχαν ἀγιότητα βίου καὶ πνευματικὴ τελειότητα καὶ ἐνέπνεαν ἐμπιστοσύνη στοὺς χριστιανούς.[^{xiii}]

Ὅλα αὐτὰ τὰ σημειώνουμε ἐδῶ, γιὰ νὰ τονίσουμε ἄλλη μία φορά, ὅτι τὸ Μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως ὑπῆρχε καὶ ἐτελεῖτο πάντοτε μέσα στὴν Ἐκκλησίαν, μόνον πὺ πῆρε πολλές καὶ ποικίλες μορφὲς κατὰ τόπους καὶ κατὰ τοὺς αἰῶνες ἀνάλογα, ὅπως φαίνεται, μὲ τίς ποιμαντικὲς ἀνάγκες καὶ τίς κοινωνικὲς συνθήκες, πὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ τόπους καὶ κατὰ τοὺς αἰῶνες. Ἡ ποικιλία αὐτὴ, πὺ παρουσιάζει ἢ τέλεσιν τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἐξομολογήσεως, θὰ μᾶς δώσει τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσουμε σὲ μεγαλύτερον βάθος τὸν τρόπο δομῆσεως μιᾶς Ἀκολουθίας καὶ νὰ κατανοήσουμε ἀκριβέστερα, πῶς δομεῖται ἢ τέλεσιν ἑνὸς Μυστηρίου στὴν Ἐκκλησίαν μας. Καὶ αὐτὸ μὲ σκοπὸν νὰ ἀνακαλύψουμε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο κάποτε, πρὶν ἀπὸ τὸν η' αἰ., εἶχε πιθανὸν καθορισθεῖ νὰ τελεῖται ἢ Ἀκολουθία τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἐξομολογήσεως.

Συνήθως θεωροῦμε τὰ «Ἐπτὰ Μυστήρια» ὡς μία ξεχωριστὴ ὁμάδα

Ακολουθιών. Είναι οι πιο σημαντικές Ακολουθίες. Ξεχωριστές σε σχέση με όλες τις άλλες αγιαστικές τελετές ή Ακολουθίες. Ο Όρθρος ή ο Έσπερινός, ή Κηδεία ή ο Μικρός Άγιασμός θεωρούνται, ως μου επιτραπεί να πω, ότι προσφέρουν «μικρότερη» εὐλογία στους πιστούς από αυτήν που προσφέρουν τα «Έπτά Μυστήρια». Θα αφήσουμε στους πιο ειδικούς την περαιτέρω θεολογική μελέτη του θέματος αυτού και εμείς εδώ στην συνέχεια θα επιδιώξουμε να εκθέσουμε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την τελεσιουργία των Μυστηρίων και όλων των άλλων αγιαστικών τελετών της Έκκλησίας μας, οι οποίες προέρχονται από την μελέτη και μόνον των χειρογράφων Εὐχολογίων.

Μέσα από την ιστορική εξέλιξη του Εὐχολογίου φαίνεται, ότι η Έκκλησία βασικά γνωρίζει μία Σύναξη, μία τελετή, ως την χαρακτηρίσουμε εισαγόμενοι στο θέμα μας. Όταν συνάζεται η Έκκλησία αναπέμπονται οι «κοινές εὐχές», όπως λέγει ο άγ. Ιγνάτιος ο θεοφόρος. Κάποιες φορές κατά την Σύναξη τελείται ή Θεία Εὐχαριστία. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, ως θεωρήσουμε απλά, ότι ή Έκκλησία συνάζεται τὸ πρωῖ για την ὀρθρινή προσευχή και τὸ απόγευμα για την ἔσπερινή προσευχή. Αν υπάρχει λόγος, είναι δηλαδή Κυριακή ή κάποια ἑορτή, τότε κατά την σύναξη θα προστεθεῖ και ή Θεία Εὐχαριστία. Βάσει τῆς λογικῆς αὐτῆς δημιουργούνται δύο εἶδη Ακολουθιών. Τὸ πρώτο εἶδος είναι οι Ακολουθίες τοῦ Νυχθημέρου. Τὸ δεύτερο εἶδος είναι ή Θεία Εὐχαριστία. Η δομή των δύο αὐτῶν εἰδῶν Ακολουθιών κατά τὸ ὀνομαζόμενο Ασματικὸ Τυπικὸ των μητροπολιτικῶν ναῶν των πόλεων ἦταν πολὺ ὅμοια μεταξύ τους, και αὐτὸ σημαίνει, ὅτι συνειδητὰ ή Έκκλησία ἐγνώριζε μία λειτουργική δομή Συνάξεως, κατά την ὁποία ἄλλοτε γινόταν ή προσευχή των ὡρῶν τῆς ἡμέρας και ἄλλοτε ἐτελείτο ή προσφορά των τιμίων δῶρων.

Με ἄλλα λόγια, κάθε τοπική Έκκλησία συναζόταν «ἐπὶ τῶ αὐτῶ» για τοὺς δύο αὐτοὺς λόγους, την καθημερινή προσευχή και την τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Σε ἓνα ἄλλο, τρίτο, εἶδος μπορούμε να κατατάξουμε ὅλες τις ἄλλες Ακολουθίες, οι ὁποῖες συνδέονται εἴτε με τὸ πρώτο εἶδος Συνάξεως, τις Ακολουθίες τοῦ Νυχθημέρου, εἴτε με τὸ δεύτερο εἶδος Συνάξεως, την Θεία Εὐχαριστία. Δηλαδή, αν κάποια ἡμέρα εἶχε ὀρισθεῖ να γίνει ή χειροτονία κάποιου διακόνου σε πρεσβύτερο, τότε μέσα στην Σύναξη τῆς Θείας Εὐχαριστίας θα ἔπρεπε να ἑνταχθεῖ ή Χειροτονία τοῦ κληρικοῦ. Ὁμοίως κατά την ἡμέρα που εἶχε κοιμηθεῖ κάποιος χριστιανὸς ἀνάλογα με την ὥρα τῆς κοιμήσεώς του γινόταν ή Σύναξη και αν ἦταν Όρθρος ἑντασσόταν ή Κηδεία στὸν Όρθρο και συνήθως ἀκολουθοῦσε ή Θεία Εὐχαριστία, αν ἦταν Έσπερινὸς ἑντασσόταν ή Κηδεία στὸν Έσπερινὸ και συνήθως δὲν ἐτελείτο Θεία Εὐχαριστία. Κανόνες ὀρίζουν να γίνεται Προσφορά, ή Θεία Εὐχαριστία δηλαδή, μόνον αν υπάρχει κάποιος πρεσβύτερος, που ἔχει μείνει νηστικὸς ὅλην την ἡμέρα, για να μπορεῖ να τελέσει την Θεία Λειτουργία και τουλάχιστον αὐτὸς να

μεταλάβει.[^{xiv}] Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο κατὰ τὴν Σύναξη τῆς Ἐκκλησίας τελοῦνται ὅλα τὰ Μυστήρια (καὶ ἄς ὀνομάζουμε ἐδῶ μὲ αὐτὸν τὸν ἕνα ὄρο τὰ λεγόμενα Ἑπτὰ Μυστήρια καὶ μαζί ὅλες τὶς ἁγιαστικὲς τελετὲς τῆς Ἐκκλησίας μας). Οἱ Χειροτονίες, ὁ Καθαγιασμός τοῦ Ἁγίου Μύρου, ὁ Γάμος, συνδέονται μὲ τὴν Θεία Λειτουργία, τελοῦνται μετὰ τὴν Εἴσοδο τῆς Θείας Λειτουργίας σημαίνει αὐτό. Τὰ Ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ, τὸ Εὐχέλαιο, ἡ Κηδεία, ἡ Γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς, ἐντάσσονται στὸν Ὁρθρο ἢ στὸν Ἐσπερινό, στὶς Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημερου, καὶ τελοῦνται κατὰ τὸν Ὁρθρο (καὶ προφανῶς πρὶν ἀπὸ τὴν Εἴσοδο τῆς Θείας Λειτουργίας) ἢ μετὰ τὴν Εἴσοδο τοῦ Ἐσπερινοῦ (ὅπως ἡ Γονυκλισία). Τὸ Βάπτισμα (καὶ μαζί του ὁ Μέγας Ἀγιασμός τῶν Θεοφανείων, ὁ ὁποῖος εἶναι ἕνα εἶδος ἐπετείου τοῦ Βαπτίσματος) δὲν ἐντάσσεται οὔτε στὸν Ὁρθρο οὔτε στὸν Ἐσπερινό, διότι τὸ Βάπτισμα ἀποτελεῖ τὸ εἰσαγωγικὸ Μυστήριο καὶ τελεῖται σὲ χῶρο ἐκτὸς τοῦ Ναοῦ, στὸ Βαπτιστήριο, χωρὶς τὴν παρουσία πιστῶν, παρὰ μόνον τῶν κληρικῶν καὶ τῶν ἀναδόχων. Τὸ Βάπτισμα, ὁμως, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα Μυστήρια ἔχουν μία συγκεκριμένη δομὴ, πολὺ ἀπλὴ καὶ ὅμοια γιὰ ὅλα, ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν δομὴ τῆς Συνάξεως, πὺρ προαναφέραμε. Ἡ δομὴ αὐτὴ, ὅπως φαίνεται στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια, περιλαμβάνει δύο Εὐχές, δηλαδὴ μία βασικὴ καθαγιαστικὴ Εὐχὴ καὶ μία Εὐχὴ κεφαλοκλισίας. Αναλυτικότερα αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ ξεχωριστὴ Ἀκολουθία κάθε ἐνὸς Μυστηρίου (ἡ ὁποία, ὅπως εἶπαμε, ἐντάσσεται μέσα στὴν Σύναξη) ἔχει τὴν ἐξῆς διάταξη: ἀρχίζει ὁ διάκονος μὲ μία Μεγάλη Συναπτὴ ἢ Εἰρηνικά («Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»), στὴν ὁποία μετὰ τῶν κοινῶν σὲ ὅλες τὶς Συναπτὲς αἰτημάτων ἐντάσσονται καὶ αἰτήματα σχετικὰ μὲ τὸ ἰδιαιτέρο Μυστήριο πὺρ τελεῖται, ἀκολουθεῖ ἡ πρώτη καὶ βασικὴ καθαγιαστικὴ Εὐχὴ ὑπὸ τοῦ προεστῶτος (ἐπισκόπου συνήθως τὴν ἐποχὴ ἐκείνη), ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας τῆς Εὐχῆς γίνεται Εἰρήνευση τοῦ λαοῦ («Εἰρήνη πᾶσι») καὶ ὁ διάκονος καλεῖ «Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν» καὶ ἀναπέμπεται ἡ δευτέρη Εὐχὴ, τὴν ὁποία ὀνομάζουμε Εὐχὴ κεφαλοκλισίας. Ἐπισημαίνουμε, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπλὴ δομὴ ἀφορᾷ στὴν τέλεση τῶν περισσοτέρων Μυστηρίων, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, ἀπὸ τοῦ ἡ' μέχρι τοῦ ια' αἰ. Δὲν γνωρίζουμε πόσο πρὶν ἀπὸ τὸν ἡ' αἰ. ἦταν ἔτσι τὰ πράγματα, πιθανὸν ἀπὸ τὸν δ' ἢ ε' αἰ. νὰ εἶχαν ἤδη τεθεῖ οἱ βάσεις γιὰ αὐτὴν τὴν κοινὴ δομὴ, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κοινὴ δομὴ τῶν δύο Θείων Λειτουργιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τὸ βασικὸ σχῆμα τῶν ὁποίων διαμορφώθηκε κατὰ τὸν δ' ἢ τὸ πολὺ ε' αἰ. Σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ Μυστήρια μετὰ τὸν ια' αἰ. ἀρχίζουν νὰ προστίθενται συνεχῶς καινούριες Εὐχές, ὅπως φέρ' εἰπεῖν στὸν Γάμο, ὅπως ἐπίσης πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὸν σύνδεσμο μὲ τὴν μία Σύναξη τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἔγινε π.χ. μὲ τὸ Βάπτισμα καὶ μὲ τὸν Γάμο. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀποδεσμεύσεως ἀπὸ τὴν μία Σύναξη καὶ τῆς προσθήκης νέων Εὐχῶν εἶναι, ὅτι ἀρχίζει ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ χάνεται ἡ αἴσθησις τῆς ὁμοιομορφίας μετὰ τῶν

Ακολουθιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κάθε ἓνα Μυστήριον ἀκολουθεῖ πλέον διαφορετικὸ δρόμον ἐξελίξεως.

Ἄς δώσουμε μερικὰ παραδείγματα γιὰ τὴν μορφήν ποὺ εἶχαν οἱ Ἀκολουθίαι τῶν Μυστηρίων στὰ ἀρχαιότερα χειρογράφα Εὐχολόγια.^[xv]

Τὸ Βάπτισμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Συναπτῇ τοῦ διακόνου, τὴν καθαγιαστικὴν Εὐχὴν «Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου», Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴν κεφαλοκλισίας ἢ Εὐχὴν τοῦ ἁγίου Ἐλαίου, ἀκολουθεῖ ἢ τριπλὴν βάπτισμα καὶ μετὰ ἢ Εὐχὴν τῆς χρίσεως τοῦ Ἁγίου Μύρου, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι καθαγιαστικὴ καὶ δὲν ἐμπίπτει στὴν δομὴν τῶν Μυστηρίων, ὅπως τὴν περιγράψαμε.

Ὁ Καθαγιασμὸς τοῦ Ἁγίου Μύρου κατὰ τὴν Θείαν Λειτουργίαν τῆς Μεγάλῃς Πέμπτης τελεῖται ὡς ἑξῆς: μετὰ τὸ τέλος τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς καὶ τὴν εὐλογία «Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη ...» ἀναπέμπεται ἢ καθαγιαστικὴ Εὐχὴ τοῦ Μύρου ἀκολουθούμενη ἀπὸ Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴν κεφαλοκλισίας καὶ συνεχίζει ἢ Θείαν Λειτουργίαν ἀπὸ τὸ σημεῖον ποὺ διακόπηκε.

Ἡ Απόλουσις κατὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ Βαπτίσματος: πρώτη Εὐχὴ «Ὁ λύτρωσιν ἁμαρτιῶν», προσφέρεται ὡς δυνατότητα «Εὐχῆς ἑτέρας » γιὰ πιθανὴ ἐπιλογὴ ἢ Εὐχὴν «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τῆς κολυμβήθρας», Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴν κεφαλοκλισίας «Οἱ ἐνδυσάμενοί σε τὸν Χριστόν». Στὸ ἀρχαιότερον χειρογράφο Εὐχολόγιον τοῦ η' αἰ. ὑπάρχει μόνον μία Εὐχὴ («Ὁ λύτρωσιν ἁμαρτιῶν») χωρὶς δευτέρην Εὐχὴν κεφαλοκλισίας, προφανῶς πρόκειται γιὰ ἀρχαιότερη καὶ ἀπλούστερη μορφήν.

Ἡ Τριχοκουρία ἢ Κουρά, ποὺ γίνεται σήμερον ἀμέσως μετὰ τὴν Βάπτισμα καὶ τὴν Απόλουση: πρώτη Εὐχὴ «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῇ εἰκόνι σου τιμήσας», Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴν κεφαλοκλισίας «Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τοῦ πληρώματος τῆς κολυμβήθρας».

Ὁ Μέγας Ἁγιασμὸς τῶν Θεοφανείων: Μεγάλῃ Συναπτῇ, καθαγιαστικὴν Εὐχὴν «Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου», Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴν κεφαλοκλισίας «Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισθῆναι καταδεξάμενος».

Τὰ Μνηστρα τελοῦνται μετὰ τὸ πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας. Λέγεται διακονικὴ Συναπτῇ, Εὐχὴν καθαγιαστικὴν «Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ τὰ διηρημένα συναγαγὼν εἰς ἐνότητα», Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴν κεφαλοκλισίας «Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνων μνηστευσάμενος ἑαυτῷ ἐκκλησίαν, παρθένον ἀγνήν».

Ὁ Γάμος ὁμοίως ὀρίζεται νὰ γίνεται συνήθως μετὰ τὴν Θείαν Λειτουργίαν, συνδιάζεται πάντοτε μὲ μετάληψη ἀπὸ προηγουμένα δῶρα καὶ μετὰ ἀκολουθεῖ τὸ κοινὸν ποτήριον οἴνου. Ὄρίζεται νὰ λέγεται διακονικὴ Συναπτῇ, καθαγιαστικὴν Εὐχὴν «Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας τὸν ἄνθρωπον καὶ ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοικοδομήσας γυναῖκα», γίνεται ἢ στέψις καὶ ἢ σύζευξις τῶν χειρῶν, «Εἰρήνην

πᾶσι» καὶ Εὐχὴ κεφαλοκλισίας «Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδη σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας τίμιον ἀναδειξαὶ τὸν γάμον». Ἀκολουθεῖ τὸ «Πάτερ, ἡμῶν», ἡ Θεία Μετάληψη ἀπὸ τὰ προηγιασμένα δῶρα καὶ τέλος προσφέρεται τὸ κοινὸν ποτήριον μὲ τὴν ἀντίστοιχη «Εὐχὴ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου. Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύει σου καὶ στερεώσας τὴν οἰκουμένην». Ὁφείλουμε ἐδῶ νὰ σημειώσουμε, ὅτι ὁ Γάμος καὶ τὰ Μνηστρα ἤδη ἀπὸ τὸν 9^ο αἰ. ἔχουν ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὴν Θεία Εὐχαριστία. Ἡ μορφή πού βλέπουμε στὰ χειρόγραφα ἀκολουθεῖ μὲν τὴν γενικὴ δομὴ πού ἀναφέραμε, ἀλλὰ δὲν ἐντάσσεται πλέον μέσα στὴν Σύναξη, ὅπως κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γινόταν σὲ παλαιότερες τοῦ 9^ο αἰ. ἐποχές.

Ἡ Στέψη τῶν βασιλέων: διακονικὴ Συναπτὴ καὶ Εὐχὴ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου, ἀκολουθεῖ ἢ περιβολὴ «τῆς χλανίδος» ἢ «τοῦ χλανιδίου» (sic) καὶ ἢ ἐπίδοση τῆς «φίβλας» (ἢ «τὸ φιβλίν»), Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴ κεφαλοκλισίας καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν στέψη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. Στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο Εὐχολόγιο τοῦ 9^ο αἰ. ἀκολουθεῖ Θεία Μετάληψη ἀπὸ προηγιασμένα δῶρα.

Ὅμοίως κατὰ τὶς ἐπισκέψεις πού ἐθιμοτυπικὰ κάνει ὁ πατριάρχης στὸν βασιλέα κατὰ τὴν ἐβδομάδα τῆς Διακαινησίμου καὶ κατὰ τὸν τρύγο γίνεται μία μικρὴ Ἀκολουθία, ἢ ὁποία ἔχει τὴν ἴδια δομὴ τῶν δύο Εὐχῶν. Ὅμοίως καὶ στὴν «Εὐχὴ ἐπὶ προαγωγῆς ἀρχόντων». Σημειώνουμε, ὅτι ὁ ὅρος «Εὐχὴ» στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ὅμοια ὑπονοεῖ ὅλην τὴν σύντομη Ἀκολουθία τῶν δύο Εὐχῶν.

Στὴν Κηδεῖα ὀρίζεται ὁμοίως νὰ λέγεται ἢ γνωστὴ «Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος κοσμικοῦ», «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός», Εἰρήνευση καὶ Εὐχὴ κεφαλοκλισίας «Κύριε, κύριε, ἢ τῶν θλιβομένων παραμυθία», ἢ ὁποία, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἀναφέρεται στοὺς οἰκείους τοῦ κοιμηθέντος, «τοὺς τῷ πένθει τοῦ κοιμηθέντος συνεχομένους», οἱ ὅποιοι εἶναι παρόντες καὶ κλίνουν τὴν κεφαλὴ. Ἡ ἴδια διάταξη ὀρίζεται μὲ ἰδιαίτερες Εὐχές γιὰ τοὺς τελευτήσαντες ἱερεῖς.

Στὴν Τάξη «γυνομένη ἐπὶ καθιερώσει ναοῦ καὶ ιδρύσει τῆς ἐν αὐτῷ ἁγίας τραπέζης», στὰ Ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ δηλαδή, πάλι μετὰ τὶς μακρὲς καὶ λεπτομερεῖς ὁδηγίες, πῶς θὰ ἐτοιμαστοῦν τὰ ἀπαραίτητα, ὀρίζεται νὰ λέγονται δύο Εὐχές προπαρασκευαστικές, θὰ τὶς ὀνομάζαμε, μετὰ τῶν ὁποίων τοποθετεῖται ἡ Ἁγία Τράπεζα στὴν θέση τῆς ἐπὶ τῶν κίωνων καὶ πλένεται. Μετὰ τὸ «τεχνικὸ» μέρος λέγεται διακονικὴ Συναπτὴ καὶ καθαγιαστικὴ Εὐχὴ καὶ ἀκολουθεῖ Εὐχὴ κεφαλοκλισίας. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ ἐγκαίνια ὀλοκληρώνονταν σὲ δύο ἡμέρες, τὴν πρώτη ἡμέρα ὁ ἀρχιερέας καὶ οἱ ἱερεῖς ἐτοποθετοῦσαν τὴν Ἁγία Τράπεζα στὴν θέση τῆς, τὴν ἔπλεναν καὶ τὴν ἐκάλυπταν μὲ τὰ ἄμφιά τῆς, καὶ τὴν ἐπομένη συνήθως μεταφέρονταν τὰ ἅγια λείψανα ἀπὸ τὸν πλησιέστερο Ναό (ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἦταν ἀρκετὰ μακρὰ) καὶ ἐτελεῖτο ἡ Θεία Λειτουργία. Κατὰ τὴν ἀφίξη καὶ παραλαβὴ τῶν ἁγίων λειψάνων πάλι λέγεται διακονικὴ Συναπτὴ, Εὐχὴ πρώτη καὶ

ἀκολουθεῖ Εὐχή κεφαλοκλισίας.

Στὴν Ἀκολουθία τοῦ Νιπτήρος, ἡ ὁποία εἶναι καταγεγραμμένη στὸ Κωνσταντινουπολίτικο Εὐχολόγιο τοῦ ἔτους 1027^[xvi] (στὸ χειρόγραφο σημειώνεται ὡς «γινόμενη ἐν τοῖς μοναστηρίοις» καὶ μάλλον ἐννοεῖται, ὅτι δὲν τελεῖται στὴν Ἁγία Σοφία, ἀλλὰ στὰ μοναστήρια πού εὐρίσκονται μέσα στὴν πόλη), ὀρίζεται Συναπτὴ ὑπὸ τοῦ διακόνου, Εὐχὴ πρώτη καὶ Εὐχὴ κεφαλοκλισίας. Ἐδῶ ὑπάρχει καὶ μία ἀκόμη Εὐχὴ μετὰ τὸ πέρας τοῦ νιπτήρος ὡς ἐπισφραγιστική. Στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο Εὐχολόγιο τοῦ 11 αἰ. ὑπάρχουν τρεῖς ἐπίσης Εὐχές «τοῦ Νιπτήρος», διαφορετικὲς ὅμως ὅλες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ προηγουμένου χειρογράφου καὶ χωρὶς διευκρινιστικὲς ὁδηγίες σχετικὰ μὲ τὴν διάταξη τῆς Ἀκολουθίας. Στὸ ἴδιο ἀρχαιότερο χειρόγραφο Εὐχολόγιο τοῦ 11 αἰ. ὑπάρχει μία Ἀκολουθία μὲ τίτλο «Εὐχὴ εἰς τὸ δοῦναι τὰ βαῖα τῆ βαϊφόρου», ἡ ὁποία ἔχει τὴν γνωστὴ δομὴ τῶν δύο Εὐχῶν. Ὁ συνδιασμός τῶν δύο ἀνωτέρω παρατηρήσεων, δηλαδὴ τὸ γεγονός, ὅτι στὸ ἀρχαιότερο Εὐχολόγιο τοῦ 11 αἰ. ὑπάρχει Ἀκολουθία πού ἔχει τὴν δομὴ τῶν δύο Εὐχῶν, ἐνῶ στὸ νεώτερο χειρόγραφο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἔτους 1027 δὲν ὑπάρχει ἡ συγκεκριμένη Ἀκολουθία (ἐννοοῦμε τὴν «Εὐχὴ» τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει στὸ Κωνσταντινουπολίτικο χειρόγραφο), καὶ παράλληλα ὑπάρχει Ἀκολουθία στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο (τοῦ Νιπτήρος), ἡ ὁποία δὲν ἔχει τὴν συγκεκριμένη δομὴ, ἐνῶ στὸ νεώτερο τὴν ἔχει (σημειώνουμε, ὅτι τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴν Τριχοκουρία), μᾶς ὁδηγεῖ στὴν σκέψη, ὅτι τὸ ὑπόδειγμα δομήσεως τῶν Ἀκολουθιῶν μὲ τὶς δύο Εὐχές εἶναι προφανῶς ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸν 11 αἰ. καὶ ἔχει διαδοθεῖ στὴν περιφέρεια (μὲ τὴν προϋπόθεση, ὅτι ξεκίνησε πράγματι ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα), ἀλλὰ κατὰ τὸν 12 αἰ. δὲν ἔχει ἀκόμη γενικευθεῖ πλήρως καὶ ὑπάρχουν Ἀκολουθίες, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν διαμορφωθεῖ σύμφωνα μὲ αὐτὸ ἢ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχονται ἀπὸ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ μοναχικὴ Κουρὰ ἔχει δύο τάξεις, τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο σχῆμα, τὰ ὁποῖα στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα ὀνομάζονται «προσχῆμα» καὶ «μοναδικὸ σχῆμα» ἀντιστοίχως. Στὸ χειρόγραφο Εὐχολόγιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1027 καὶ οἱ δύο Ἀκολουθίες γίνονται ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἔχουν τὴν ἴδια δομὴ. Σημειώνουμε, ὅτι μετὰ τὴν Εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας γίνεται ἡ κουρὰ τοῦ μοναχοῦ καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ἀναγνώσματα τῆς Θείας Λειτουργίας. Στὴν Ἀκολουθία τοῦ «μοναδικοῦ σχήματος» ὀρίζεται καὶ μία δεύτερη ὁμάδα δύο ὁμοίως Εὐχῶν κατὰ τὴν ἐνδυσὴ τοῦ νεοκαρέντος ἀμέσως μετὰ τὸ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα καὶ πρὸ τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας.

Οἱ Χειροτονίες τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης ἀποτελοῦν ἐξαίρεση καὶ δὲν ἐμπίπτουν στὸν κανόνα. Πάντοτε, ὅπως γνωρίζουμε, τελοῦνταν κατὰ τὴν Σύναξη τῆς Θείας Λειτουργίας, τοῦ ἐπισκόπου εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδο, τοῦ πρεσβυτέρου

εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων καὶ τοῦ διακόνου εὐθὺς μετὰ τὴν Εὐχή τῆς Αναφορᾶς (καὶ τῆς διακονίσης ὁμοίως). Ἡ δομὴ ἐδῶ εἶναι ἡ ἑξῆς: μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ «Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα», ἀναπέμπονται δύο Εὐχὲς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται Μεγάλη Συναπτὴ, ἡ ὁποία μάλιστα (ἀπὸ τὸν 7^ο αἰ.) ὀρίζεται νὰ λέγεται ἀπὸ ἕνα ὁμόβαθμο τοῦ χειροτονουμένου καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν διάκονο, ὅπως εἶναι φυσικό. Εἶναι ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ δίδεται ἡ ὁδηγία «ποιεῖ εὐχὴν τοῦ διακόνου εἰς τῶν παρεστώτων ἐπισκόπων οὕτως» ἢ «εἰς τῶν πρεσβυτέρων». Ἀντιθέτως οἱ χειροθεσίαι ἢ προχειρίσεις τῶν κατωτέρων κληρικῶν (ὑποδιακόνου, ἀναγνώστου καὶ ψάλτου) ἔχουν μία μόνον Εὐχή. Παραδόξως ἡ προχειρίσις ἡγουμένου «ἐν τῷ εὐαγγελίῳ πατριαρχεῖω» ἔχει ἀπὸ τὸν 7^ο αἰ. τὴν γνωστὴν μας δομὴ τῶν δύο Εὐχῶν. Γιὰ νὰ δικαιολογήσουμε τὴν ἰδιομορφία αὐτὴ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ Χειροτονίες τῶν κληρικῶν τῶν τριῶν πρώτων βαθμῶν εἶναι ἐντεταγμένες μέσα στὴν Θεία Λειτουργία ἀπὸ τὴν πρώτη πρώτη στιγμή, ὡς ἐκ τούτου κατὰ τὸν 8^ο αἰ. «εἰσάγονται» στὴν Κωνσταντινούπολη ἤδη διαμορφωμένες καὶ στὴν συνέχεια δὲν ἐπιδέχονται εὐκόλα ἐπεμβάσεις γιὰ νὰ «ἐκσυγχρονισθοῦν» μὲ τὰ πρότυπα ποὺ τίθενται σὲ μεταγενέστερες ἐποχές. Ἀντιθέτως ἡ προχειρίσις ἡγουμένου «ἐν τῷ εὐαγγελίῳ πατριαρχεῖω» διαμορφώνεται ἐξ ἀρχῆς κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 8^ο μέχρι τοῦ 7^ο αἰ., ὡς ἐκ τούτου παίρνει τὴν μορφή της σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν δύο Εὐχῶν, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀποδεικνύεται (γιὰ ἄλλη μία φορὰ), σχηματοποιεῖται μέσα σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα.

Μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς παρατηρήσεις ἀπὸ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια θὰ πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε πῶς συνδέθηκε ἱστορικὰ ἡ Μετάνοια μὲ τὴν Σύναξη. Κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα γνωρίζουμε, ὅτι οἱ μετανοοῦντες ἀπολύονταν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόλυση τῶν κατηγουμένων.^[xvii] Ἀπὸ τὴν Κλίμακα τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου (:525-†600), κατὰ τὸν 8^ο αἰ. δηλαδή, ἔχουμε τὴν περιγραφὴ τῆς δημόσιας ἐξομολογήσεως ἐνὸς ὑποψηφίου μοναχοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν πρότερο βίος του ἦταν ληστής καὶ εἶχε διαπράξει ἁμαρτήματα «πᾶσαν ἀκοὴν ξενίζοντα, οὐ μόνον σωματικὰ παρὰ φύσιν καὶ κατὰ φύσιν ἐν λογικοῖς τε καὶ ζώοις ἀλόγοις, ἀλλὰ γε καὶ ἄχρι φαρμακειῶν καὶ φόνων καὶ ἐτέρων, ὧν οὐ θέμις ἀκοῦσαι ἢ γραφῆ παραδοῦναι».^[xviii] Περιγράφεται ἐκεῖ, ὅτι πρῶτα εἶχε ἐξομολογηθεῖ ἰδιαίτερος στὸν ἡγούμενο τὰ ἁμαρτήματά του καὶ συγκατατέθηκε νὰ προβεῖ ἐπίσης σὲ δημόσια ἐξομολόγησις κατὰ τὴν Κυριακάτικη «Σύναξη», ὡς ἔνδειξη τῆς εἰλικρίνειας καὶ τῆς καθαρότητος τῆς μετάνοιάς του. Κατόπιν τούτου τὴν Κυριακὴ μετὰ τὸ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα τὸν φέρουν στὴν Σύναξη «σάκκον τρίχινον ἡμφιεσμένον καὶ σποδὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔχοντα», συρόμενον ὡς κατάδικο καὶ ἐξομολογεῖται γιὰ ἄλλη μία φορὰ μπροστὰ στὶς πύλες τοῦ ναοῦ, δηλαδή πρὶν εἰσελθεῖ στὴν Σύναξη, «χαμαὶ

κείμενος καὶ τὸ ἔδαφος τοῖς δάκρυσιν βρέχων», ὅλα ὅσα εἶχε διαπράξει, καὶ μετὰ ἐπέτρεψε ὁ ἡγούμενος «εὐθέως ἀποκαρῆναι καὶ τοῖς ἀδελφοῖς συγκαταριθμηθῆναι». Στὴν Ὑποτύπωση τοῦ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (;759-†826), τέλη ἡ' ἢ ἀρχὲς θ' αἰ., δίδεται ἡ ὁδηγία κατὰ τὴν τέταρτην ὡδὴν τοῦ Ὁρθοῦ νὰ ἀποσύρεται ὁ ἡγούμενος σὲ ἤσυχον τόπον καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ περνοῦν οἱ μοναχοὶ καὶ νὰ ἐξαγορεύουν τοὺς λογισμοὺς τους. Σὲ κάποιες περιπτώσεις, ἐφ' ὅσον ἦταν ἀπαραίτητο, κατὰ τὴν ἐξαγόρευση αὐτὴ ἐπιβαλόταν καὶ κάποιον ἐπιτίμιον.^[xix]

Βλέπουμε δηλαδὴ, ὅτι ἡ Ἐξομολόγηση κατὰ τὸν στ' αἰ. τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Σιναῖτη ἐκτάκτως βέβαια, ἀλλὰ προφανῶς λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τοὺς ἱστορικὰ δεδομένα καὶ σὲ συνδιασμό μὲ τὴν μοναχικὴ Κουρὰ, μέσα στὴν Θεῖα Λειτουργία κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἀρχαιότερης δημόσιας ἐξομολογήσεως τοῦ δ' αἰ., ἐνῶ κατὰ τὸν ἡ' αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολιν τοποθετεῖται κατὰ τὸν Ὁρθοῦ σὲ ἤσυχον τόπον, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἔξω ἀπὸ τὴν Σύναξιν. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ τοῦ ἁγ. Θεοδώρου ὀφείλεται πιθανὸν σὲ δύο λόγους, πρῶτον, διότι κατὰ τὸν ἡ' αἰ. δὲν νοεῖται πλέον ἀπόλυση μετανοούντων πιστῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Θεῖας Λειτουργίας, καὶ δεύτερον (μία ὑπόθεση ποὺ χρειάζεται περὶ σφόδρα περισσότερη ἔρευνα), δὲν ἀποκλείεται ἡ πράξις αὐτὴ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν μοναστηριακὴν πρακτικὴν τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Σάββα.

Δὲν ἀποκλείεται κατὰ τὴν Ἐξομολόγηση, ποὺ γινόταν μέσα στὴν Σύναξιν, νὰ λέγονταν οἱ δύο γνωστὲς ἀρχαιότερες Εὐχὲς Μετανοίας κατὰ τὸ πρότυπον τῶν Μυστηρίων, ποὺ ἐδῶ περιγράψαμε. Ἐνῶ κατὰ τὴν Ἐξομολόγηση, ποὺ γινόταν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ὁρθοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἡ' αἰ., εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἶχαν ἀρχίσει ἤδη νὰ ἀλλάζουν τὰ πράγματα, ὅπως ἄλλαξαν πολλὰ γιὰ ἄλλα Μυστήρια ἀπὸ τὸν ια' αἰ. καὶ ἐξῆς. Τὸ γεγονός, ὅτι στὸ Εὐχολόγιον τοῦ ἡ' αἰ. δὲν δίδονται οἱ ἀντίστοιχες ὁδηγίαι οὔτε γιὰ τὴν Εὐχὴν τῆς Ἐξομολογήσεως οὔτε γιὰ τὴν Εὐχὴν τοῦ «ἐλαίου ἀρρώστου», ἐνῶ γιὰ πολλὰ ἄλλα Μυστήρια στὸ ἴδιον Εὐχολόγιον ὀρίζονται ὅλα μὲ σαφήνεια, πιθανὸν νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ Εὐχὲς αὐτὲς διετήρησαν τὸν ἀρχαιότερον τρόπον καταγραφῆς τους μέσα στὸ Εὐχολόγιον, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποῖον ὅλες οἱ Εὐχὲς καταγράφονται μόνον μὲ τὸν τίτλον τους καὶ χωρὶς καμμίας ὁδηγίας. Ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὅποῖον διετήρησαν τὸν ἀρχαιότερον τρόπον καταγραφῆς, εἶναι πιθανόν, ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη νὰ δοθοῦν ὁδηγίαι ἀφοῦ τὰ δύο αὐτὰ Μυστήρια τελούνταν πλέον ἔξω ἀπὸ τὴν Σύναξιν μὲ τρόπον πολὺ ἀπλό, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπλούστατον ὁδηγίαν, ποὺ δίδονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ι' αἰ., ὅπως ἀναφέραμε.

Ἀφοῦ εἶδαμε, πῶς δομεῖται μία Ἀκολουθία καὶ τί σημαίνει στὴν λειτουργικὴν πράξιν ὁ ὅρος Ἀκολουθία γιὰ τὸ Εὐχολόγιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, θὰ περιμέναμε τὸ Μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως νὰ εἶχε δομηθεῖ μὲ βάση αὐτὲς τὴς

ἀρχές. Θὰ περιμέναμε δηλαδή στὰ χειρόγραφα τοῦ 1' αἰ. καὶ ἐξῆς, στὰ ὁποῖα πρωτοεμφανίζεται μία στοιχειώδης Ἀκολουθία Ἐξομολογήσεως, νὰ προτεινόταν γιὰ τὴν Ἀκολουθία αὐτὴ μία διακονικὴ Συναπτὴ, μία πρώτη Εὐχή, Εἰρήνευση καὶ μία δευτέρη Εὐχή κεφαλοκλισίας, οὔτε Ψαλμοὶ οὔτε ὕμνοι οὔτε τὰ ἄλλα στοιχεῖα, πὺ διαπιστώνουμε ὅτι καταγράφονται. Ἡ πρώτη Εὐχή θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χαρακτηρὰ μετανοητικὸ, νὰ προέτρεπε δηλαδή τὸν πιστὸ καὶ νὰ τὸν προετοίμαζε γιὰ τὴν καθαρὴ ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτημάτων. Πιθανὸν ἢ ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτημάτων νὰ γινόταν ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη Εὐχή, ὅπως γίνεται μὲ τὴν μοναχικὴ Κουρά, καὶ μετὰ νὰ λεγόταν τὸ «Εἰρήνη πᾶσι» καὶ νὰ ἀκολουθοῦσε ἢ Εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας, ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χαρακτηρὰ ἀφέσιμο. Οἱ δύο ἀρχαιότερες Εὐχές, πὺ εὐρίσκονται στὸ Εὐχολόγιο τοῦ 7' αἰ., ἔχουν αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν χαρακτηρὰ καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν σειρά. Πρῶτα καταγράφεται ἢ «Εὐχή ἐπὶ μετανοούντων», στὴν ὁποῖα προβάλλεται ἢ μετάνοια τοῦ Δαβὶδ καὶ ἢ ἄφεση, πὺ ἔλαβε μετὰ τὴν ἐξομολόγηση τῶν ἁμαρτημάτων τοῦ στὸν προφήτη Νάθαν, μαζί μὲ τὴν προσευχὴ μετανοίας τοῦ Μαννασῆ, καὶ δι' αὐτῆς παρακαλοῦμε τὸν Θεὸ νὰ δεχθεῖ τὴν μετάνοια τοῦ πιστοῦ («πρόσδεξαι τῇ συνήθει σου φιλανθρωπία») καὶ μετὰ καταγράφεται ἢ «Εὐχή ἐπὶ ἐξομολογουμένων», στὴν ὁποῖα προβάλλεται ἢ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ τῆς πόρνης γυναικὸς καὶ ἢ δικαίωση τοῦ τελώνου καὶ ζητεῖται ἢ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ πιστοῦ («ὡς ἀγαθὸς συγχώρησον»).

Ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖον δὲν προχώρησαν ἔτσι τὰ πράγματα καὶ δὲν καταγράφηκε ποτὲ μία τέτοια Ἀκολουθία στὰ Εὐχολόγια, μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Τὸ ἐρώτημα παραμένει ἀναπάντητο. Θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώναμε ποικίλες ὑποθέσεις καὶ νὰ προτεῖναμε πιθανὲς λύσεις, ἀλλὰ θὰ παρέμεναν ὑποθέσεις. Ποῖος μπορεῖ νὰ γνωρίζει ποῖες συγκηρίες, ποῖες ποιμαντικὲς ἢ λειτουργικὲς ἢ γενικώτερα ἐκκλησιαστικὲς συνθήκες ἔφεραν τὰ πράγματα ἔτσι, ὥστε ἢ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Ἀκολουθίων τοῦ Εὐχολογίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀκολουθεῖ τὶς συγκεκριμένους δομικὲς ἀρχές, πὺ διαπιστώσαμε, πιθανὸν ἀπὸ τὸν 8' ἢ 9' αἰῶνα καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ μὴ ἔχει καταγραφεῖ, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, πουθενὰ καμμία Ἀκολουθία Ἐξομολογήσεως ὅπως ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς ἀρχές δηλαδή.

Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οί Εὐχῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως, στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε στὴν εἰσήγησή μας παρατίθενται ἐδῶ, ὅπως εὐρίσκονται στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια (η΄-ιγ΄ αἰ.). Γιὰ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς παραθέτουμε καὶ τὴν παραλλαγμένη μορφή τους, ἡ ὁποία εὐρίσκεται σὲ χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς αὐτοκρατορίας.

ΕΥΧΗ ΠΡΩΤΗ

Εὐχὴ ἐπὶ μετανοούντων (μορφὴ Κωνσταντινουπόλεως)
Ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν,
ὁ διὰ τοῦ προφήτου σου Νάθαν
μετανοήσαντι τῷ Δαβὶδ ἐπὶ τοῖς ἰδίοις πλημμελήμασιν
ἄφεσιν δωρησάμενος
καὶ τοῦ Μανασσῆ τὴν ἐπὶ μετανοίᾳ προσευχὴν προσδεξάμενος,
αὐτὸς καὶ τὸν δούλον σου τόνδε
μετανοοῦντα ἐφ' οἷς ἔπραξε πλημμελήμασι
πρόσδεξαι τῇ συνήθει σου φιλανθρωπία
παρορῶν πάντα τὰ αὐτῷ πεπραγμένα
ὁ ἀφίεις ἀδικίας καὶ ὑπερβαίνων ἀνομίας,
σὺ γὰρ εἶπας, Κύριε,
μὴ θελήσει θέλειν τὸν τοῦ ἁμαρτωλοῦ θάνατον
ὡς τὴν ἐπιστροφὴν καὶ ζωὴν
καὶ ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ ἀφιέναι τὰ παραπτώματα
ἐπεὶ ὡς ἡ μεγαλωσύνη σου ἀνείκαστος καὶ τὸ ἔλεός σου ἀμέτρητον
εἰ γὰρ ἀνομίας παρατηρήσης τίς ὑποστήσεται.
Ὅτι σὺ εἶ Θεὸς τῶν μετανοούντων
καὶ σοὶ πρέπει δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις
τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Εὐχὴ ἐπὶ μετανοούντων (μορφὴ περιφερειακῆ, ἀνατολικῆ ἢ νοτιοῖταλικῆ)
Ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν,
ὁ διὰ τοῦ προφήτου σου Νάθαν
μετανοήσαντι τῷ Δαβὶδ ἐπὶ τοῖς ἰδίοις πλημμελήμασιν
ἄφεσιν δωρησάμενος
καὶ τοῦ Μανασσῆ τὴν ἐπὶ μετανοίᾳ προσευχὴν δεξάμενος,
αὐτὸς καὶ τὸν δούλον σου τόνδε
μετανοοῦντα ἐπὶ τοῖς ἰδίοις παραπτώμασι
πρόσδεξαι τῇ συνήθει σου φιλανθρωπία

παρορῶν τὰ αὐτῷ πλημμεληθέντα
σὺ γὰρ εἶ, Κύριε,
ὁ καὶ ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ ἀφιέναι κελεύσας τοῖς περιπίπτουσιν ἁμαρτίαις
ὅτι ὡς ἡ μεγαλωσύνη σου οὕτως καὶ τὸ ἔλεός σου
καὶ σὺ εἶ ὁ Θεὸς τῶν μετανοούντων
μετανοῶν ἐν πάσαις ταῖς ἀδικίαις ἡμῶν
καὶ σοὶ πρέπει δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

ΕΥΧΗ ΔΕΥΤΕΡΑ

Εὐχὴ ἐπὶ ἐξομολογουμένων
Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν,
ὁ τῷ Πέτρῳ καὶ τῇ πόρῃ διὰ δακρῶν ἄφεςιν ἁμαρτιῶν δωρησάμενος
καὶ τὸν τελώνην τὰ οἰκεῖα ἐπιγνόντα πταισμάτα δικαιώσας,
πρόσδεξαι καὶ τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ δούλου σου τοῦδε
καὶ εἴ τι πεπλημμέληται αὐτῷ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον ἁμάρτημα
ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ κατὰ διάνοιαν,
ὡς ἀγαθὸς συγχώρησον,
σὺ γὰρ μόνος ἐξουσίαν ἔχεις ἀφιέναι ἁμαρτίας.
Ὅτι Θεὸς ἐλέους, οἰκτιρῶν καὶ φιλανθρωπίας ὑπάρχεις καὶ σοὶ τὴν δόξαν
ἀναπέμπομεν,
τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

ΕΥΧΗ ΤΡΙΤΗ

Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος,
ἀμνὲ καὶ ποιμὴν,
ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου,
ὁ τὸ δάνειον χαρισάμενος τοῖς δυσὶ χρεωφειλέταις
καὶ τῇ ἁμαρτωλῷ γυναικὶ δούς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν,
ὁ τὴν ἴασιν τῷ παραλύτῳ δωρησάμενος σὺν τῇ ἀφέσει τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ,
αὐτός, Δέσποτα, ἄνες, ἄφες, συγχώρησον
τὰς ἀνομίας, τὰς ἁμαρτίας, τὰ πλημμελήματα,
τὰ ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια, τὰ ἐν γνώσει, τὰ ἐν ἀγνοίᾳ,
τὰ ἐν παραβάσει καὶ ἐν παρακοῇ γενόμενα
παρὰ τῶν δούλων σου τούτων
καὶ εἴ τι ὡς ἄνθρωποι σάρκα φοροῦντες καὶ τὸν κόσμον τοῦτον οἰκοῦντες

ἐκ τοῦ διαβόλου ἐπλανήθησαν ἢ παρέβησαν ἢ ἐπλημμέλησαν
εἴτε ἐν λόγῳ, εἴτε ἐν ἔργῳ, εἴτε ἐν γνώσει, εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ,
εἴτε λόγον ἱερέως καταπάτησαν, εἴτε ὑπὸ κατάραν ἐγένοντο
εἴτε ἰδίῳ ἀναθέματι ὑπέπεσαν ἢ ὄρκῳ
αὐτός, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάθρωπος καὶ ἀμνησικάκος δεσπότης,
τῇ πολλῇ σου εὐσπλαγχνίᾳ
τούτους τοὺς δούλους σου λόγῳ λυθῆναι εὐδόκησον
συγχωρῶν αὐτοῖς καὶ τὸ ἴδιον ἀνάθεμα καὶ τὸν ὄρκον
κατὰ τὸ μέγα σου καὶ ἄφατον ἔλεος.
Ναί, δέσποτα, φιλάνθρωπε Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν,
ἐπάκουσόν μου δεομένου τῆς σῆς ἀγαθότητος
ὑπὲρ τῶν δούλων σου τούτων
καὶ πάριδε ὡς πολυέλεος τὰ πταιίσματα αὐτῶν ἅπαντα,
ἀπάλλαξον αὐτοὺς τῆς αἰωνίου κολάσεως,
σὺ γὰρ εἶπας, δέσποτα
ὅσα ἂν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένα ἐν τοῖς οὐρανοῖς
καὶ ὅσα ἂν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν τοῖς οὐρανοῖς.
Ὅτι σὺ εἶ Θεὸς ἀναμάρτητος καὶ δυνάμενος ἀφιέναι ἁμαρτίας
καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν
σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου
Πνεύματι,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

ΕΥΧΗ ΤΕΤΑΡΤΗ

Εὐχὴ ἐπὶ τῶν προπετῶς ὁμνυόντων
Ὁ Θεός, ὁ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως τὸ εὐάλωτον καὶ ἀσθενὲς ἐπιστάμενος
καὶ τοὺς τῶν ἐννοιῶν ἡμῶν διαλογισμοὺς σαφῶς ἐπιγινώσκων,
τὰς ἐκ προπετείας ἡμῖν γινομένας ἐνθυμήσεις,
ἀμνησικάκος ὢν, παριδεῖν καταξίωσον
καὶ τοῖς προλήψει ὄρκου συσχεθεῖσι συγχώρησον,
σὺ γὰρ μόνος ἐπίστασαι τὰ κρύφια τῶν καρδιῶν ἡμῶν,
διὸ δεόμεθά σου συγγνώμην αὐτοῖς καὶ ἡμῖν παράσχου διὰ τὴν σὴν ἄρρητον
ἀγαθότητα.

Ὅτι ἠυλόγηταί σου τὸ πανάγιον ὄνομα,
τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

ΕΥΧΗ ΠΕΜΠΤΗ

Εὐχὴ ἐπὶ τῶν ἐξ ἐπιτιμιῶν λυομένων (μορφὴ Κωνσταντινουπόλεως)
Εὐσπλαγχνε, ἀγαθὲ καὶ φιλόνητο Κύριε,
ὁ διὰ τοὺς σοὺς οἰκτιροὺς ἐξαποστείλας τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν εἰς τὸν
κόσμον,

ἵνα διαρρήξῃ τὸ καθ' ἡμῶν τῶν πλημμελημάτων χειρόγραφον
καὶ λύσῃ τὰ δεσμὰ τῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας πεπεδημένων
καὶ κηρύξῃ αἰχμαλώτοις ἄφεςιν,
σὺ δέσποτα, καὶ τὸν παρόντα δοῦλόν σου
τῇ σῇ ἀγαθότητι ἐλευθέρωσον τοῦ ἐπικειμένου αὐτῷ δεσμοῦ
καὶ δώρησαι αὐτῷ ἀναμαρτήτως ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ
προσιέναι τῇ σῇ μεγαλειότητι
μετὰ παρησίας καὶ καθαροῦ συνειδότος
καὶ αἰτεῖσθαι τὸ παρὰ σοῦ πλούσιον ἔλεος.
Ὅτι ἐλεήμων καὶ φιλόνητος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν
καὶ ὁ μονογενὴς σου Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμά σου τὸ πανάγιον
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Εὐχὴ τῶν ἐν ἐπιτιμίαις ὄντων ἢ λόγῳ ἑαυτοὺς δεσμευσάντων (μορφὴ
περιφερειακῆ, ἀνατολικῆ ἢ νοτιοῖταλικῆ)
Εὐσπλαγχνε, ἀγαθὲ καὶ φιλόνητο Κύριε,
ὁ διὰ τοὺς σοὺς οἰκτιροὺς ἐξαποστείλας τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν εἰς τὸν
κόσμον,

ἵνα διαρρήξῃ τὸ καθ' ἡμῶν τῶν πλημμελημάτων χειρόγραφον
καὶ λύσῃ τὰ δεσμὰ τῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας πεπεδημένων
καὶ κηρύξῃ αἰχμαλώτοις ἄφεςιν
καὶ ὀλοθρεύσῃ τοῦ θανάτου τὸ κέντρον,
σὺ δέσποτα, καὶ τὸν παρόντα δοῦλόν σου
τῇ σῇ ἀγαθότητι ἐλευθέρωσον τοῦ ἐπικειμένου ζυγοῦ
καὶ ἄνες αὐτῷ τὸν ἐπιτεθέντα δεσμὸν
καὶ δώρησαι αὐτῷ ἀναμαρτήτως ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ
μετὰ παρησίας καὶ καθαροῦ συνειδότος
προσιέναι τῇ σῇ μεγαλειότητι
καὶ αἰτεῖσθαι τὸ παρὰ σοῦ πλούσιον ἔλεος.
Ὅτι ἐλεήμων καὶ φιλόνητος Θεὸς ὑπάρχεις
καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν
τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

- i Εὐχολόγιον τὸ Μέγα ... σπουδῆ καὶ ἐπιστασίᾳ Σπυριδῶνος Ζερβοῦ ἱερομονάχου ... βάσει τῆς ἐν Βενετίᾳ Β΄ ἐκδόσεως 1862. Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1980. Τὰ περὶ τῆς Ἐξομολογήσεως εὐρίσκονται στὶς σελ. 221-223.
- ii Τὸ κείμενο ὄλων τῶν Εὐχῶν, στὶς ὁποῖες ἀναφερόμαστε στὴν εἰσήγησή μας, παρατίθεται στὸ τέλος τῆς εἰσηγήσεως ὑπὸ τύπον παραρτήματος.
- iii Στὸ χειρόγραφο ὑπ' ἀριθμὸν 153/B.33. Ὁμοία Εὐχή, ὄχι ἐπιστολή, ὑπάρχει καὶ στὸ χειρόγραφο ὑπ' ἀριθμὸν 163/B.43 τῆς ἴδιας Μονῆς.
- iv Βλ. ὑποσ. 1, οἱ ἀνεξάρτητες Εὐχὲς εὐρίσκονται στὶς σελίδες 223-228.
- v Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Ἐξομολογητάριον. Βενετία 1868, σελ. 92.
- vi Θ. Ι. Παπαδόπουλου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci-1800), Τόμος Β΄. Ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι 1984, καὶ Τόμος Β΄ Παράρτημα: Προσθήκαι - Συμπληρώσεις - Διορθώσεις. Ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι 1986. Α. Παπαδοπούλου - Βορετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος ..., μέρος Α΄, ἐν Ἀθήναις 1854, Νο 7. É. Legrand, Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles, tome 1er, Paris 1885, σελ. 272 καὶ ἐξῆς.
- vii M. Arranz, «Les Sacrements de la restauration de l'ancien Euchologe Constantinopolitain: Les prières pénitentielles de la tradition byzantine». Orientalia Christiana Periodica 57(1991)104-108.
- viii Χειρόγραφο Μονάχου 498, ιβ΄-ιγ΄ αἰ., ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία τοῦ Νηστευτοῦ.
- ix F. Van de Paverd, The Kanonarium by John, Monk and Deacon, and the Didascalia Patrum (Kanonika 12). Pontificio Istituto Orientale, Roma 2006. M. Arranz, I Penitenziali bizantini: Il Protokanonarium o Kanonarium Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarium o «Secondo Kanonarium» di Basilio Monaco. Roma 1993.
- x Χειρόγραφο Μεγ. Λάβρας 163/B.43, τὸ ὁποῖο, ἄς σημειώσουμε, ὅτι δὲν εἶναι Εὐχολόγιο.
- xi Θ. Ξ. Γιάγκου, Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Διδακτορικὴ Διατριβή. Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 265-288. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου εὐρίσκεται καὶ στὸν J.-P. Migne, Patrologia Graeca 109, σελ. 653-664.
- xii I. Μ. Φουντούλη, «Σχόλια στὴν Ἀκολουθία τῆς Μετανοίας.» Τὸ Ἱερὸν Μυστήριον τῆς Μετανοίας, Εἰσηγήσεις - Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱ. Μ. Δράμας. Δράμα 2002, σελ. 120.
- xiii Θ. Ξ. Γιάγκου, Νίκων ὁ Μαυρορείτης ..., σελ. 272-274.
- xiv Τῆς ἐν Καρθαγένῃ Τοπικῆς Συνόδου κανῶν 41(48), Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα ..., τόμος Γ΄, Ἀθήνησιν 1853, σελ. 405.
- xv Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται ἐδῶ προέρχονται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια. Ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ πάρει μία ὅσο γίνεται καλύτερη εἰκόνα γιὰ τὴν μορφή ποὺ εἶχαν οἱ Ἀκολουθίες στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα, καὶ αὐτὲς εἶναι: S. Parenti - E. Velkovska, L' Eucologio Barberini gr. 336, Roma 2000, καὶ M. Arranz, L' Eucologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI, Roma 1996.
- xvi Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο Παρισίων, Coislin 213.
- xvii F. Van de Paverd, Zur Geschichte der Messliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts, Analyse der Quellen bei Iohannes Chrysostomos (OCA 187). Roma 1970, σελ. 184-197, 453-460.
- xviii Κλίμαξ, Λόγος Δ΄, Περὶ μετανοίας, κεφ. ιδ΄.
- xix Ὑποτύπωσις, J.-P., Migne, Patrologia Graeca 99, σελ. 1712 καὶ A. Dmitrievskij, Opisanie ..., τόμ. Α΄, Τυπικὰ. Κίεβο 1895, σελ. 232.